

ANATOLIA
EEN VERHAAL VAN 12 000 JAAR

Anatolia

Een verhaal van 12 000 jaar

ONDER REDACTIE VAN
MARC WAEKENS

MET BIJDRAGEN VAN
BELGIN DEMIRSAR-ARLI
FRÉDÉRIC HITZEL
INE JACOBS
RENÉ LEBRUN
MARCEL OTTE
MEHMET ÖZDOĞAN
ASLI ÖZYAR
KADIR PEKTAŞ
R.R.R. SMITH
MEHMET BAHA TANMAN
PETER VAN DEUN
MARC WAEKENS

**EUROPALIA
ARTS FESTIVAL**

LANNOO

Onder de Hoge Bescherming van Z.E. de heer Recep Tayyip Erdoğan,
President van de Republiek Turkije, en Zijne Majesteit de Koning der Belgen

Programma & organisatie van EUROPALIA TURKEY

IN TURKIJE

MINISTER VAN CULTUUR EN TOERISME
Z.E. de heer Yalçın Topçu

COMMISSARIS-GENERAAL
Dr. Erman Ilıcak

AMBASADEUR VAN
DE REPUBLIEK TURKIJE IN BELGIË
Z.E. de heer Mehmet Hakan Olcay

ADMINISTRATIEF PROJECTCOÖRDINATOR
EUROPALIA TURKEY
Dr. Sefer Yılmaz

DIRECTEUR-GENERAAL
İrfan Önal

ADVISEUR
Dr. Murat Alicigüzel

PROJECT OFFICERS & ASSISTENTEN
VAN DE DIRECTEUR-GENERAAL
Pınar Bilgen Ermiş
Sadettin Taşçı

BUREAU ISTANBOEL
Aysun Arslan

ARTISTIEK DIRECTEUR
Prof. Dr. Hasan Bülent Kahraman

FILM
Adjunct-directeur-generaal
Erkin Yılmaz

Departementshoofd
M. Selçuk Yavuzkanat

Experts Cultuur en Toerisme
Kemal Uysal
Miraç Nizamoglu

LITERATUUR
Directeur-generaal
Hamdi Turşucu

Expert Cultuur en Toerisme
Osman Akkil

PODIUMKUNSTEN
Directeur-generaal
Selman Ada

*Directeur en artistiek directeur van de Nationale
Opera en het Nationaal Ballet van Ankara*
Metin Turan

Departementshoofd
Şahin Yiğit

MUZIEK
Directeur-generaal
Doç. Dr. Murat Salim Tokaç

Adjunct-directeur-generaal
Ömer Faruk Belviranlı

Experts Cultuur en Toerisme
Ayça Yıkılmazoğlu
Kübra Sevim Gülec

ARCHEOLOGIE EN KUNSTGESCHIEDENIS
Directeur-generaal
Abdullah Kocapınar

Adjunct-directeur-generaal
Zülküf Yılmaz

Departementshoofd
Gökhan Bozkurtlar

Directeur van Culturele Aangelegenheden
Nilüfer Ertan

Experts Cultuur en Toerisme
Olcay Kabar
Burcu Bilir

MET DANK AAN
Curator Muziek
Assistent professor Adnan Çoban

Artistiek directeur Muziek
Mustafa Erdoğan

Curator Podiumkunsten
Beyhan Murphy

Assistent-curator Podiumkunsten
Şafak Uysal

Curator Film
Alin Taşçıyan

Curator Literatuur
Prof. dr. İskender Pala

Curatoren Multimedia
Ceren & Irmak Arkman

Curator Anatolia
Zülküf Yılmaz

Curator Imagine Istanbul
R. Paul McMillen

Curator Port City Talks. Istanbul – Antwerp
Murat Tabanlıoğlu

*Curator Archetypes. The architecture
in Turkey through the ages*
Sinan Logie

Ali Atlıhan, Deputy Director General of Copyrights
Yaprak Ece, Counsellor, Embassy of the Republic
of Turkey in Brussels
Ayşe Erdoğan, Director of Topkapı Palace Museum
Zeynep S. Kızıltan, Director of
İstanbul Archeological Museums
Dr. Selin İpek, Museum Researcher
Topkapı Palace Museum
Mine Kiraz, İstanbul Archeological Museums
Bengi Lostar Özdemir, Culture and Tourism Expert,
Office of the Counsellor for Cultural Affairs and
Promotion, Embassy of the Republic of Turkey
in Brussels
SylvieAnne Bouché, Bureau du Conseiller aux
Affaires culturelles et d'information,
Ambassade de Turquie à Bruxelles
Murat E. Gülyaz, Director of Nevşehir Museum
Ahmet Özyurt, Photographer
Prof. İlknur Özgen, Bilkent University
Yekta Kara, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. dr. Mehmet Birkiye, İstanbul Aydın University

IN BELGIË

EUROPALIA ARTS FESTIVAL

COMMISSARIS-GENERAAL EUROPALIA TURKEY
Baron Luc Bertrand

DIRECTEUR-GENERAAL
Barones Kristine De Mulder

PROJECT OFFICER EN DIRECTIEASSISTENTE
Marie-Eve Tesch

ARTS
Dirk Vermaelen, ARTISTIEK DIRECTEUR
Eva Bialek
Božena Coignet
Marleen De Baets
Christoph Hammes
Julian Richard

INTERNATIONAL AFFAIRS
Pablo Fernandez Alonso

COMMUNICATIE
Colette Delmotte
Aurore Detournay-Kaas
Marie Depré
Valentine Swanet

PERS & SPONSORING
Inge De Keyser
Astrid Laming

FINANCIËN, HUMAN RESOURCES &
ADMINISTRATIE
Stefana Ciubotariu, DIRECTEUR
Anne Doumbadze
Julie Erler
Van Ly Nguyen

EUROPALIA ARTS FESTIVAL TURKEY

Tentoonstelling

RAAD VAN BESTUUR VAN
EUROPALIA INTERNATIONAL
Voorzitter
Graaf Georges Jacobs de Hagen

Bestuurders

Baron Paul De Keersmaeker, Erevoorzitter
Burggraaf Etienne Davignon
Philippe Delaunois
Baron Jean Stéphenne
Baron Rudi Thomaes
Baron Bernard Snoy
Graaf Paul Buysse
Regnier Haegelsteen
Véronique Paulus de Châtelet
Dirk Renard
Baron Herman Daems
Freddy Neyts
Pierre-Olivier Beckers
Baron Pierre Alain De Smedt
Baron Jan Grauls
Alexis Brouhns
Baron Philippe Vlerick
Graaf Herman Van Rompuy

BNP Paribas Fortis Bank
Brussels Hoofdstedelijk Gewest
Raad van Europa
Belfius Bank
Nationale Loterij
FOD Buitenlandse Zaken
Fédération Wallonie-Bruxelles
Federaal Wetenschapsbeleid
Vlaamse Gemeenschap
Deutschsprachige Gemeinschaft
Nationale Bank van België
Europees Parlement

EUROPALIA INTERNATIONAL DANKT:
De FOD Buitenlandse Zaken en de dienst Oost- en Zuidoost-Europa, Centraal-Azië
Marc Mullie, adjunct-directeur, kabinet van Didier Reynders, vice-eersteminister en minister van Buitenlandse Zaken
Sabine Capart, attaché, dienst Oost- en Zuidoost-Europa, Centraal-Azië

De Ambassade van België in Ankara
Z.E. de heer Marc Trenteseau, ambassadeur

Het Consulaat-generaal van België in Istanboel
Z.E. de heer Henri Vantieghem, consul-generaal

De Ambassade van Turkije in Brussel

Haar talrijke nationale en internationale partners; de talrijke kunstenaars; de experts en Turkijeliefhebbers die hun kennis en enthousiasme ten dienste hebben gesteld en alle vrijwilligers die bijdragen aan het succes van het festival.

Anatolia.
Brussel, Paleis voor Schone Kunsten,
7 oktober 2015 – 17 januari 2016

CURATOREN

Prof. Ridder Marc Waelkens, KULeuven
Zülküf Yılmaz, adjunct-directeur, Directie-generaal van Cultureel Erfgoed en Musea, Ankara

ORGANISATIE IN TURKIJE

MINISTERIE VAN CULTUUR EN TOERISME

Directie-generaal van Cultureel Erfgoed en Musea, Ankara
Abdullah Kocapınar, Director General
Zülküf Yılmaz, Deputy Director General, Exhibition Curator
E. Gökhan Bozkurtlar, Head of Department
Nilüfer Ertan, Director of Cultural Activities Section
M. Olcay Kabar, Culture and Tourism Expert
Zeynep Kızıltan, Director of Istanbul Archaeological Museums
Ayşe Erdoğan, Director of Topkapı Palace Museum
Mine Kiraz, Archaeologist, Istanbul Archaeological Museums
Dr. Selin İpek, Museum Researcher, Topkapı Palace Museum

BRUIKLEENGEVERS IN TURKIJE

Museum of Anatolian Civilizations, Istanbul
Archaeological Museums, Topkapı Palace Museum, Museum of Turkish and Islamic Arts, Çorum Museum, Kayseri Museum, Van Museum, Konya Museum, Antalya Museum, Afyon Museum, Burdur Museum, Niğde Museum, Adana Museum, Efes Museum, Afrodisyas Museum, Anamur Museum, Bursa Museum, Ankara Ethnographical Museum, Sinop Museum, Bergama Museum, Manisa Museum, İzmir Museum, Milas Museum, Yıldız Palace Museum, Amasya Museum, Isparta Museum, Şanlıurfa Museum, Sadberk Hanım Museum, Rezan Has Museum

TRANSPORT

ASYA Nakliyat International Movers

VERZEKERINGEN

BESO Sigorta ve Reasürans Brokerliği Ltd.-Türk
Nippon Sigorta A.Ş.

MET DANK AAN

Yrd. Doç. dr. Belgin Demirsar Arlı
Prof. Mehmet Özdoğan, İstanbul Üniversitesi
Prof. İlknur Özgen, Bilkent University, Ankara
Prof. Ash Özyar, Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Kadir Pektaş, Pamukkale Üniversitesi
Murat E. Gülyaz, Director of Nevşehir Museum
Ahmet Özyurt, Photographer

ORGANISATIE IN EUROPA

EUROPALIA ARTS FESTIVAL

WERKGROEP

Prof. Ridder Marc Waelkens, Curator
Kristine De Mulder, Directeur-generaal
Dirk Vermaelen, Artistiek directeur
Dr. Julian Richard, Project coordinator

WETENSCHAPPELIJK COMITÉ

Dr. Frédéric Hitzel, EHESS, CETOBaC, Parijs
Prof. Ine Jacobs, Oxford University
Prof. René Lebrun, Université Catholique de Louvain
Prof. Marcel Otte, Université de Liège
Prof. R.R.R. Smith, Oxford University
Prof. Peter Van Deun, Universiteit Leuven

BRUIKLEENGEVER BUITEN TURKIJE
Kunsthistorisches Museum Wien

SCENOGRAFIE

Ash Çiçek

GRAFISCH ONTWERP

nnbxl – Jurgen Persijn

PRODUCTIE

Chloroform – Pieter Blondé, Wim Godderis

CONSERVATIE

ArTouché – Bettina Bouttens,
Loes Jansen, Kenny Damian (textiel)

VERZEKERINGEN

UNIQA Österreich Versicherungen AG

TRANSPORT IN EUROPA

Hizkia Van Kralingen
Mobull

AUDIOGIDS

Acoustiguide

MET DANK AAN

Pieter-Jan Eggermont, Kim Poorters en iedereen die heeft meegewerkt aan de tentoonstelling.

Onze bijzondere dank gaat ook uit naar Ash Çiçek voor haar toewijding.

We wensen uitdrukkelijk Professor Ridder Marc Waelkens te bedanken voor zijn kennis, inzet en betrokkenheid bij dit project.

EUROPALIA ARTS FESTIVAL TURKEY

PARTNER IN BELGIË

CHIEF EXECUTIVE OFFICER –
ARTISTIC DIRECTOR
Paul Dujardin

OPERATIONS
Albert Wastiaux, Director

FINANCES
Jérémie Leroy, Director

EXHIBITIONS
Sophie Lauwers, Head

MUSIC
Ulrich Hauschild, Head

CINEMA
Juliette Duret, Head

MARKETING, COMMUNICATION & SALES
Filip Stuer, Director

TECHNICS, IT, INVESTMENTS,
SAFETY AND SECURITY
Stéphane Vanreppelen, Director

PRODUCTION & PLANNING
Jean-Francois D'hondt, Director

GENERAL ADMINISTRATION
Didier Verboomen, Director

HUMAN RESOURCES
Marleen Spileers, Director

CATALOGUS

Deze catalogus verschijnt naar aanleiding
van de tentoonstelling 'Anatolia'
BOZAR, Paleis voor Schone Kunsten, Brussel
7 oktober 2015 – 17 januari 2016

ONDER REDACTIE VAN
Marc Waelkens

TEKSTEN

Belgin Demirsar-Arli, Frédéric Hitzel, Ine Jacobs,
René Lebrun, Marcel Otte, Mehmet Özdoğan,
Ashi Özyar, Kadir Pektaş, R.R.R. Smith, Mehmet
Baha Tanman, Peter Van Deun, Marc Waelkens

COÖRDINATIE
Sandra Darbé, Julian Richard

VERTALING
Wouter Meeus

EINDREDACTIE
Marianne Thys

VORMGEVING
Koen Bruyñeel (cover),
Pascal Van Hoorebeke (catalogus)

ONTWERP KAARTEN
Jurgen Persijn

www.lannoo.com
www.europalia.eu

Registreer u op onze website (www.lannoo.com)
en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met
informatie over nieuwe boeken en met interessante,
exclusieve aanbiedingen.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de wettelijke
voorschriften inzake copyright na te leven, maar
kon niet altijd met zekerheid de herkomst van de
gereproduceerde werken achterhalen. Eenieder
die meent nog rechten te kunnen doen gelden,
wordt verzocht zich tot de uitgever te wenden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag
worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautoma-
tiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in
enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mecha-
nisch of op enige andere manier zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

© 2015 Europalia, Brussel; Uitgeverij Lannoo nv,
Tielt; en alle auteurs
D/2015/45/420 – NUR 644
ISBN: 978 94 014 3002 9

Anatolia. 12 000 ans d'histoire
ISBN: 978 94 014 3003 6
Anatolia. Home of Eternity
ISBN: 978 94 014 3004 3

Cover: kruisvormige geglazuurde tegel (detail),
Kubadabadpaleis, begin 13de eeuw, Museum van Konya

SPONSORS BELGIUM

Public sector

Main sponsor

Exhibition sponsors

Patrons Club Gold

Patrons Club Silver

Media support

Promotional sponsors

Member of

Label

SPONSORS TURKEY

Official carrier

Tour operator

Main sponsor

ORGANISATION IN TURKEY

I	Prehistorisch Anatolië	16
	Van jagers-verzamelaars tot sedentaire landbouwgemeenschappen	
II	De bronstijd	40
	Van 'chiefdoms' tot staat Derde millennium tot vroege 12de eeuw v.C.	
III	De cultische wereld en zijn beeldtaal tijdens de vroege ijzertijd in Anatolië	66
	Vroege 11de eeuw-334/333 v.C.	
IV	De klassieke wereld	86
	Late 11de eeuw v.C.-330 n.C.	
V	Van het vroege christendom tot de val van het Byzantijnse Rijk	128
	330-1453	
VI	Nieuwkomers, nieuwe heersers en een nieuwe godsdienst	164
	De tijd van de Seltsjoeken en de beyliks 11de-vroege 15de eeuw	
VII	Religieus en mystiek leven in de tijd van de Ottomanen	192
	1299-1922	

Een van de prioritaire activiteiten van ons ministerie is het bewaren van het erfgoed van alle beschavingen die binnen de grenzen van Turkije tot stand zijn gekomen. We willen het immers in goede staat aan de volgende generaties doorgeven. Of het nu om cultureel, wetenschappelijk of artistiek erfgoed gaat, het omspant alle facetten van het leven en hoort de hele mensheid toe.

Daarom tonen we het op tal van manifestaties in het buitenland: we willen het delen met de hele wereld en mensen de kans geven om zo een zicht te krijgen op de geschiedenis van de beschaving. We zijn dan ook trots dat Turkije dit jaar het gastland is van de 25ste editie van Eurotopia, het internationale kunstfestival dat mensen bij elkaar wil brengen door ze te laten kennismaken met culturen uit verschillende landen.

Het hoofdgebeuren van deze editie, de tentoonstelling 'Anatolia', is een synthese van alle culturen die op Turks grondgebied hebben bestaan, en bevat onder meer getuigenissen over Göbekli Tepe, een site waarvan de ontdekking beschouwd wordt als een van de belangrijkste uit de hele geschiedenis van de archeologie. Via een uitgekende scenografie krijgt de bezoeker een idee van de kennis en de ervaring die in Anatolië twaalf millennia lang werden geaccumuleerd en doorgegeven van generatie op generatie, en van de cultussen en rituelen die tot op zekere hoogte zelfs in de moderne tijd zijn blijven voortbestaan. Doordat deze tentoonstelling rond de Anatolische beschavingen een licht werpt op de geschiedenis van de mensheid en op de interactie, over alle grenzen heen, tussen gemeenschappen uit het verleden, wordt de bezoeker eraan herinnerd dat alle mensen één grote familie vormen en geroepen zijn om met elkaar in vrede te leven.

Ik hoop van harte dat 'Anatolia' zijn doel niet zal missen en dank graag allen die deze bijzonder waardevolle tentoonstelling mogelijk hebben gemaakt.

YALÇIN TOPÇU

Minister van Cultuur en Toerisme, Turkije

In 2015 blaast Europalia vijfenveertig kaarsjes uit. Om de twee jaar biedt dit festival het Belgische en Europese publiek de kans om de cultuur van een bepaald land te ontdekken. Naast tentoonstellingen over het artistieke erfgoed en de hedendaagse kunst van dat land wordt er ook ruimte gemaakt voor muziek, podiumkunsten, film, literatuur en lezingen. Openheid voor andere culturen en verwondering zijn de sleutelwoorden van Europalia.

Om deze verjaardag te vieren kon geen beter land gekozen worden dan Turkije. Deze brug tussen Europa en Azië werd eeuwenlang bereisd en verkend en heeft ons met haar millennia oude culturen altijd zo sterk geboeid dat ze in onze verbeelding een aparte plaats is gaan innemen. Dat België op vele wijzen met Turkije verbonden is, hoeven we niet extra te benadrukken. Maar kennen we Turkije wel? Europalia biedt ons een unieke kans om ons onder te dompelen in de vele facetten van een duizenden jaren oude cultuur.

En dat is precies wat beoogd wordt met Anatolia, een tentoonstelling over twaalfduizend jaar geschiedenis, met als centrale thema ‘continuïteit in verandering’ – of hoe de vele beschavingen die elkaar op Anatolische bodem zijn opgevolgd, een rijke erfenis tot bij ons hebben gebracht. Meer dan tweehonderd zorgvuldig gekozen objecten uit Turkse en Europese musea, waarvan de meeste nooit eerder in België te zien waren, bieden de bezoeker een kijk op een fascinerend erfgoed van de prehistorie tot de Ottomaanse tijd en op de grote geografische en historische complexiteit van Turkije.

Zoals het hele festival is ook deze tentoonstelling de vrucht van een lange, nauwgezette voorbereiding en van een dag na dag waargemaakt geheel van wederzijds begrip, uitwisseling, nieuwsgierigheid en creativiteit. We danken hier graag van harte het ministerie van Cultuur en Toerisme van de Republiek Turkije en het hele team van Europalia voor wat ze bereikt hebben. Het resultaat zou overigens onmogelijk zijn geweest zonder de bijdragen van talrijke Turkse en Europese experts en de steun van een groot aantal instellingen. Aan allen onze oprechte dank. Ik ben er zeker van dat Europalia Turkey als weerspiegeling van deze samenwerking de banden tussen onze beide landen nog zal aanhalen.

DIDIER REYNDERS

Vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken, België

I Prehistorisch Anatolië

Van jagers-verzamelaars
tot sedentaire landbouwgemeenschappen

MEHMET ÖZDOĞAN EN MARCEL OTTE

Het midden-paleolithicum, epipaleolithicum en mesolithicum

GEMEENSCHAPPEN VAN
JAGERS-VERZAMELAARS
40 000–7000 v.C.

MARCEL OTTE

Eerste sporen van rituelen

In drie Anatolische sites uit de periode van het paleolithicum tot het mesolithicum werd een vorm van ritueel aangetroffen. In de voornaamste grot van Karain (provincie Antalya) werd een platte steen ontdekt van zo'n veertigduizend jaar oud met een gegraveerd motief dat in die tijd in Europa wel vaker voorkwam: een van klauwen voorziene dierenpoot, gecombineerd met menselijke silhouetten (afb. 1). De poot met klauwen verwijst zowel naar de mens – met afgebeelde handen – als naar een beer. Het rituele element bestaat in het combineren van beide in een magisch geheel. De context is duidelijk die van het sjamanisme: via voorstellingen poogt de mens greep te krijgen op de wilde natuur. Door zijn menselijke status op te geven, verlaat hij tijdelijk het domein van de levenden in een poging om de natuurkrachten onder controle te krijgen. Op deze steen gaat het precies om dat ogenblik waarop de mens zijn status als mens opschort. Dat stenen als deze ook in Europa te vinden zijn, wijst erop dat de betrokken rituelen een universeel gegeven zijn in de religiositeit van jagersvolkeren – die in het noorden van Azië trouwens nog steeds niet uitgestorven is.

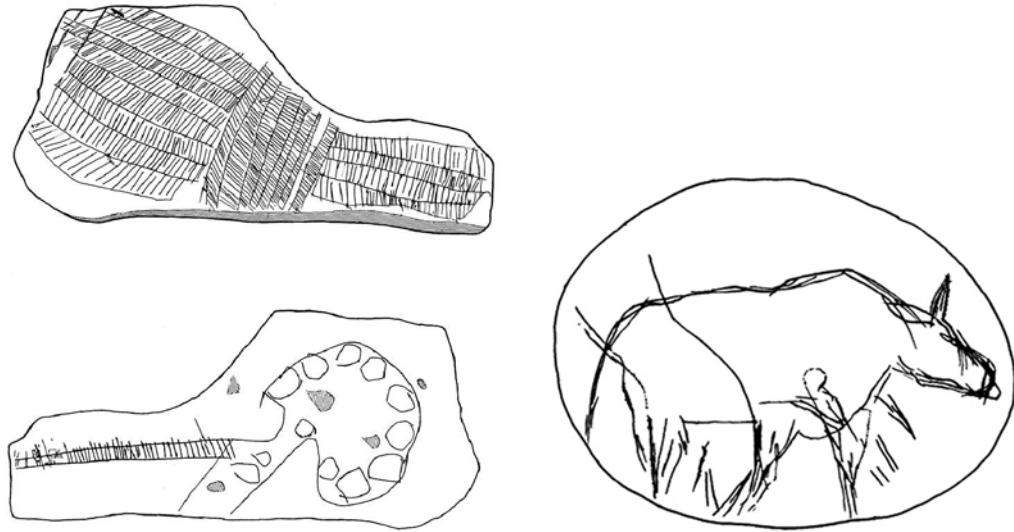
Handen hebben een zeer breed expressief gamma, van de gebarentalen van doofstommen tot de *mudra's* van Indiase dansen waarin elke geplooid houding van de vingers voor een bepaalde mythologische episode staat. Het beeld van een hand is wereldwijd verspreid. Steeds is de betekenis ervan dat een individu een plaats in bezit neemt. Zo ontstaat er een heilig contact tussen de magie van die plaats en die mens: de mens wordt er niet alleen doordrongen van die magie, maar hij laat op die plaats vooral een onuitwisbaar spoor na. Vandaar dat het geheel van geheiligde plaatsen (beschilderde grotten, tempels) dan ook relaties in stand houdt die even sub-

AFB. 28
Zittend vrouwenbeeldje
Köşk Höyük (provincie Niğde)
Museum van Niğde, inv. 8.24.88
H 7,5 x b 3,2 cm
Gebakken klei
Neolithicum, tweede helft
6de millennium v.C.

AFB. 1
Voorzijde van een platte steen met drie soorten inkervingen: twee antropomorfe, een schematisch voorgestelde dierenklauw en meerdere stroken
Grot van Karain (provincie Antalya)
Middenpaleolithicum, 40 000 v.C.

AFB. 2a (LINKS) EN 2b (RECHTS)
 Gedecoreerde stenen: links een abstracte lineaire compositie en rechts een ritueel jachttafereel
 Grot van Öküzini (provincie Antalya)
 Epipaleolithicum, 16 000 tot 9000 v.C.

tiel als complex zijn. Altijd is de opstelling geladen met betekenis en draait ze rond mythische figuren – paarden in het paleolithicum, de stier in het neolithicum. De houding van de vingers vormt een complementair spel – sommige gespreid, andere naast elkaar, volgens stereotiepe formules die niets toevallig hebben. Van deze gecombineerde tekens dringt enkel de regelmaat tot ons door. Dat die regelmaat niet zonder betekenis was, blijkt uit het feit dat ze millennialang gerespecteerd werd. Deze formules zeggen iets over de kracht van de intellectuele ontwikkeling die schuilgaat achter het gebruik van beelden om een esoterisch verhaal beter tot uitdrukking te brengen dan in woorden mogelijk was.

Cultusplaatsen

In de grot van Öküzini, die bewoond werd tijdens het epipaleolithicum (16 000–9000 v.C.), zijn meerdere gedecoreerde stenen gevonden die typisch zijn voor het einde van het paleolithicum. Het gaat dan om zeer geladen geometrische figuren, met name abstracte en complexe lineaire composities (afb. 2 a), waarin de abstractie en het rekenen (aftrekken?) belangrijker lijken te zijn dan de kracht van het beeld. Er is echter ook een steen met de afbeelding van een rituele jacht, waarbij een groot rondachtig dier geconfronteerd wordt met een jager die gewapend is met een spies

(afb. 2 b). Dit tafereel is klassiek voor de mythologie van het paleolithicum: via dit tweegevecht wordt duidelijk gemaakt dat de mens de natuur uitdaagt. Het doet denken aan de geschilderde scène in de zogenaamde ‘put’ van de grot van Lascaux en andere soortgelijke tafereelen die in heel Eurazië te vinden zijn, tot bij de huidige bevolking toe, waar ze bij elke ceremonie door dans, trance en figuratie opnieuw tot leven worden gewekt.

Geen dierlijk symbool heeft een even vitale en algemene kracht als de stier. In allerlei mythen daagt hij met zijn kracht en vitaliteit de mens uit. Het is geen toeval dat hij in Lascaux wordt voorgesteld als Minotaurus en dat er nu nog steeds stierengevechten plaatsvinden. De stier wordt altijd voorgesteld als het te bemeesteren dier of symbool, als belichaming van een even vijandige als vertrouwde natuur. Al in het paleolithicum vermomde de sjamaan zich als stier: hij nam diens houding en hoorns over om aan te geven dat hij ook zijn kracht bezat. Vaak staat een stier gewoon rechtop en verraadt alleen zijn houding de ambiguïteit van het beeld. Hij komt voor in alle religies, van de kribbe van Bethlehem tot de fresco’s van Knossos. In het laatste geval gaat het duidelijk om een geraffineerd spel van uitdagen, zoals dat nu nog gebeurt in de straten van Zuid-Europa (Pamplona). Vanwege zijn bevruchtende kracht werd de stier ontelbare keren afge-

AFB. 3
Schilderingen van een
gehoornde sjamaanfiguur
(linksonder) en een groep
dieren klaar om te vechten
(rechtsboven)

Grot van Beldibi (provincie Antalya)
Mesolithicum,
tussen 8000 en 7000 v.C.

beeld in neolithische hypogea en tempels. Hij vervult dus een dubbele functie: als gesymboliseerde natuur is hij de uitdaging die de mens moet overwinnen om te leven en tegelijk moet de mens zich de kracht van de stier toe-eigenen om de reis naar het andere leven te kunnen aanvaarden. Beide functies zijn elkaars symmetrische tegenpolen: van de kribbe/wieg tot het graf. In die context ontwikkelde zich een grafisch spel met het vooraanzicht van de hoorns, want dat verwijst naar de wassende maan en dus naar het ritme van de regeneratie en leent zich tot een eindeloos spel van esthetisering (lieren, scepters ...) – alsof de referent het met dit beeld versierde object heiligde. Het rund is als symbool zo krachtig dat het in ons alfabet, zowel grafisch als symbolisch, op de eerste plaats komt. De alef is inderdaad niets anders dan een omgekeerde rundskop: hier begint het abstracte discours.

Offers

In de befaamde beschutte plaats in de rotsen van Beldibi (mesolithicum, tussen 8000 en 7000 v.C.), in het gebergte niet ver van Antalya, komen composiettaferelen voor met gehoornde sjamanen en groepen dieren die op het punt staan te gaan vechten (afb. 3). Bij de laatste vol-

keren die van de jacht leefden, werd het dieren-offer de symbolische prefiguratie van de domesticatie. De stenen werktuigen die aan de voet van deze schilderingen werden teruggevonden, zijn afkomstig van de laatste jagersvolkeren, dus van de fase net voor het domesticeren van dieren. Ook hier weer gaat het mythische denken vooraf aan het denken toegepast op de reële wereld.

Het oogsten en verbruiken van plantaardig voedsel had iets zeer paradoxaals: planten vormden het hoofdbestanddeel van de voeding die werd opgenomen, maar ze verleenden hun verzamelaars zo weinig prestige dat de hele gemeenschap ze mocht verzamelen, vrouwen en kinderen inclusief. Voor het opsporen, opdrijven en doden van groot wild gold net het omgekeerde, want dat was gevaarlijk, mens en dier hadden gelijke kansen op overleving. Vandaar dat hier het begrip 'offer' zijn intrede deed: vóór het doden moest de jager de heiligheid opheffen van een leven dat zeer dicht bij het zijne stond. Daar houdt het offer niet op. De mens blijft immers een primaat met dezelfde voedingsbehoeften als andere primaten. Alleen uitdaging en bevrediging dreven hem tot jagen. Tal van archeologische sporen wijzen in die richting: sleet op de tanden, vezels in hun email, resten van verkoolde planten, sleet op de

snee van stenen werktuigen ... Zonder plantaardig voedsel kon de menselijke soort niet overleven. Uit onderzoek blijkt dat meer dan 70 procent van de voeding van verzamelaarsvolkeren uit planten bestond. Toch vind je in handboeken nog steeds het beeld van de 'mens als jager', terwijl er 'mens als verzamelaar' zou moeten staan, maar dat laatste zou ons waarschijnlijk te sterk herinneren aan wat we gemeen hebben met de apen.

Het neolithicum en het vroege chalcolithicum

VAN SEDENTAIRE SAMENLEVINGEN VAN JAGERS-VERZAMELAARS TOT LANDBOUWGEMEENSCHAPPEN 10 500–5000 v.C.

MEHMET ÖZDOĞAN

Het neolithicum – Een overzicht

Het neolithicum geldt als de tijd van de grootste veranderingen in de beschavingsgeschiedenis. Na honderdduizenden jaren te hebben geleefd als rondtrekkende jagers-verzamelaars, gingen de mensen leven als sedentaire landbouwers. Dat ze een manier van leven konden ontwikkelen die

steunde op de productie van hun voedsel, bracht diepgaande veranderingen mee voor elk aspect van dat leven, van landbezit, vererving, werkverdeling en maatschappelijke organisatie tot het bewerken en bereiden van voedsel, via nieuwe bouwwijzen en het bakken van potten voor opslaan, koken en vergisten. Daarom wordt de tijd van voedsel producerende sedentaire gemeenschappen de neolithische revolutie genoemd, niet omdat het snel ging – tegelijk leefden in andere streken nog lang gemeenschappen van jagers-verzamelaars – maar omdat de gevolgen revolutionair waren. Zelfs in de vroegste stadia van de neolithisering, toen het bestaan nog afhing van jagen en verzamelen, werden er al blijvende vestigingen gesticht. Het in cultuur brengen van wilde granen en groenten en het domesticeren van dieren namen meer dan twee millennia in beslag. Het socio-economische model dat in het neolithicum ontstond, legde via de achtereenvolgende stadia van verstedelijking, stadstaten, koninkrijken en imperia de basis voor onze huidige beschaving.

Tot voor kort dacht men dat het neolithicum een tijd was van eenvoudige dorpsgemeenschappen die probeerden te overleven. In de laatste decennia is ons inzicht in het neolithicum grondig veranderd. Bij recente opgravingen zijn zaken aan het licht gekomen die ons dwingen onze traditionele visie op die periode te herzien. Het neolithicum – en vooral zijn beginfasen, het prekeramisch

AFB. 4
Kaart met de belangrijkste prehistorische sites in Turkije

AFB. 5
 Rechthoekig cultusgebouw met terrazzovloer, banken en 'pijlers'; rechts, de nog bewaarde muur van een ouder gebouw
 Nevalı Çori
 Prekeramisch neolithicum B, ca. 8500 v.C.

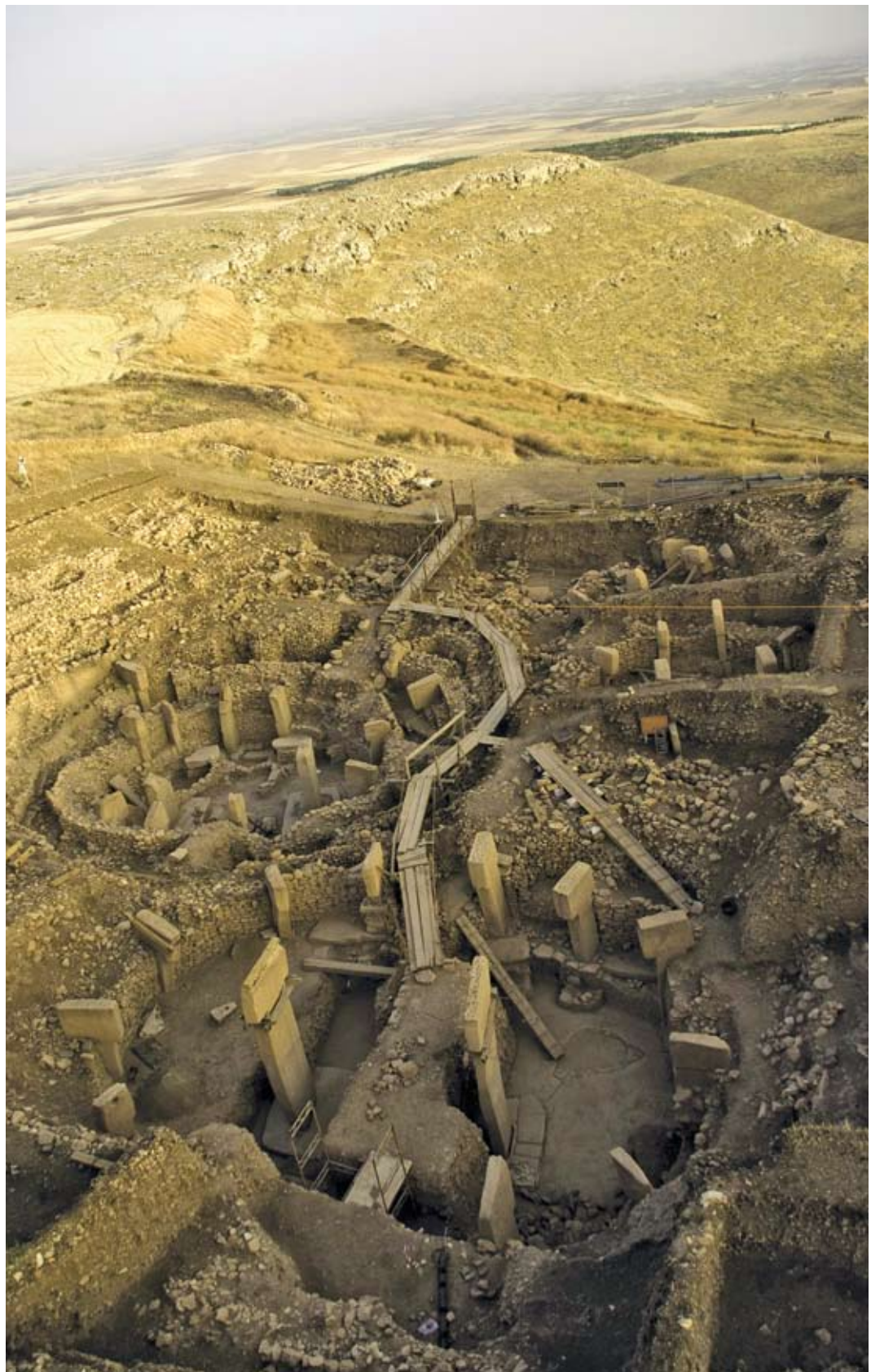

AFB. 6
 Cultusgebouw met cirkelvormig grondplan en 'pijlers'
 Gusir Höyük
 Prekeramisch neolithicum A, ca. 9500 v.C.

neolithicum, dat wil zeggen de fase waarin men nog geen keramiek kon produceren – geldt nu als een tijd van grote innovaties en een gesofisticeerde cultuur. De verandering in het beeld dat we van het neolithicum hebben – een verandering die nog steeds gaande is – omvat alle elementen van de cultuur. Op vroege neolithische gemeenschappen zijn nu begrippen van toepassing als gelaagde samenleving, ambachtelijke specialisatie, monumentale architectuur, kunst, uitwisseling van producten en grondstoffen over lange afstanden en de dominantie van een priesterkaste, allemaal culturele attributen die vroeger werden gezien als kenmerkend voor latere samenlevingen. Het belangrijkste, maar tegelijk het moeilijkst om te verwoorden, is wellicht de prominente rol van religie in de vorming van neolithische samenlevingen.

Het neolithicum loopt van het midden van het 11de tot het 7de millennium v.C. en valt uiteen in twee delen, het prekeramisch en het keramisch neolithicum, met daartussen een overgangsstadium. Het kerngebied van de eerste neolithisering, de tijd van het prekeramisch neolithicum, bestaat uit Zuidoost-Turkije en oostelijke

delen van Centraal-Anatolië (afb. 4). Van ronde gebouwen ging het toen geleidelijk aan naar rechthoekige. Wat een onderkomen was, werd een echt huis. Het stadium met gebouwen met een cirkelvormig grondplan wordt prekeramisch neolithicum A (PPNA, Pre-Pottery Neolithic A) genoemd, dat met de rechthoekige constructies prekeramisch neolithicum B (PPNB). De voornaamste sites van deze periode zijn Çayönü, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Nevalı Çori en Aşıklı Höyük. Met het einde van het prekeramisch neolithicum, de zogeheten 'instorting van de neolithische cultuur' in de tweede helft van het 8ste millennium, begint de expansie van de neolithische leefwijze naar West-Anatolië en verder naar de Balkan en Europa. Het grote verschil van het keramisch neolithicum met de voorgaande periode is dat in het socio-economische model van de nu stevig gevestigde landbouwgemeenschappen geen monumentale tempels meer voorkomen. Die culturele structuur duurde zonder onderbreking tot het einde van het vroege chalcolithicum, de kopersteentijd (6de millennium v.C.), die gekenmerkt wordt door de opkomst van rijkversierd vaatwerk. Domuztepe, Mezraa Teleilat, Çatal-

AFB. 7

Drie van de aan elkaar grenzende cultusgebouwen met cirkelvormig grondplan en T-vormige 'pijlers'; muren van vorige fasen zijn nog herkenbaar

Göbekli Tepe
Prekeramisch neolithicum A, ca. 9500 v.C.

AFB. 8

Kopie van een T-vormige centrale 'pijler' met langs zij gevouwen armen, en aan de voorzijde handen en een gordel, waaraan een afhangende dierenhuid is bevestigd; de pijler was vastgezet in een met zeven vogels versierde stenen basis

Göbekli Tepe,
rond cultusgebouw D
Museum van Urfa
H 332 x b 195 x d 40 cm
Kalksteen
Prekeramisch neolithicum,
10de millennium v.C.

höyük, Hacilar, Ulucak en Aşağı Pınar behoren tot de belangrijkste sites van deze periode.

HET PREKERAMISCH NEOLITHICUM (10 500–7600 v.C.)

De godenwereld bij gemeenschappen uit het prekeramisch neolithicum

De sites van het prekeramisch neolithicum hebben een overvloed aan materiaal opgeleverd dat ons een zicht biedt op de spirituele wereld van deze periode. De leiding van de gemeenschappen van deze cultuur berustte duidelijk bij een priesterkaste: die stelde niet alleen rituele daden van verering, maar stond ook aan de top van het sociale systeem. De macht van deze leidersgroep uit zich niet alleen in de monumentaliteit van de cultusgebouwen, maar ook in de strakke ordening van de nederzettingen, waar een speciaal deel voorbehouden was voor het rituele gebeuren. Dat die schikking vooraf gepland was, is duidelijk op sites waar archeologische opgravingen grote zones hebben blootgelegd, zoals in Çayönü, waar de sector van de cultusgebouwen door een groot, netjes bewaard plein met twee rijen staande, in zijn oppervlak vastgezette monolieten, van de residentiële zone gescheiden wordt. Prestigeobjecten werden gevonden in de huizen bij het plein, wat erop kan wijzen dat het hier gaat om woningen van de heersende groep. Cultusobjecten werden gevonden in de zone van de cultusgebouwen of in graven, maar nooit in woonhuizen.

Woningen van de 'goden' – cultusgebouwen in het prekeramisch neolithicum

In het prekeramisch neolithicum zijn er qua monumentaliteit, grondplan, structurele details en bouwtechniek opvallende verschillen tussen gemeenschaps- of cultusgebouwen en woningen. De eerste werden opgetrokken als speciale bouwwerken en hebben dus geen huiselijke voorzieningen. Bovendien bleef hun grondplan het hele prekeramisch neolithicum lang zogoed als ongewijzigd. Dat wijst erop dat de symbolische waarden en de cultusgebruiken al die tijd door iedereen gedeeld werden. Alle cultusgebouwen hebben een ondoordringbare vloer (van terrazzo of gepolijste steen) en massieve muren met nissen en steunberen afgewisseld met zitbanken (afb. 5). Typisch zijn de rechtopstaande megalieten of 'pijlers' (vaak T-vormig) langs de muren of bevestigd

in het midden van de vloer. In het stroomgebied van de Eufraat zijn ze van reliëfs voorzien, in het bekken van de Tigris zijn ze vlak of vertonen ze sporen van beschildering. In het begin van het prekeramisch neolithicum A hebben de cultusgebouwen een cirkelvormig grondplan (afb. 6), in de volgende stadia is dat grondplan rechthoekig en zijn de gebouwen kleiner (afb. 5).

Er werden cultusgebouwen uit het prekeramisch neolithicum ontdekt in Hallan Çemi, Gusir Höyük, Çayönü, Nevalı Çori en Aşıklı Höyük, maar Göbekli Tepe springt als cultuscentrum uit de band: tot nu toe werden daar al meer dan twintig cultusgebouwen opgegraven die veel monumentaler zijn dan elders – sommige hebben een diameter van meer dan 30 meter en steunmuren van wel 5 meter hoog (afb. 7). Ze zijn de oudste ons bekende gebouwde 'tempels' in de wereld. De T-vormige monolithische 'pijlers' in de steunmuren zijn verfraaid met een rijk gamma aan afbeeldingen. In het centrale deel van de gebouwen staan meer solide monolieten, van reliëfs voorzien of gewoon vlak gekapt, alleen of in paren (afb. 8–10). Het is duidelijk dat bij de rituelen een of andere vloeistof werd gebruikt en dat ze plaatsvonden in aanwezigheid van een kleine groep deelnemers, die op de banken zaten.

Humanisering van gebouwen – cultus van gebouwen

Alle cultusgebouwen werden zorgvuldig begraven door ze op te vullen. Soms werden er ook grafgraven in geplaatst. In Göbekli Tepe is het volume van de opvulling zo groot dat het begraven duidelijk een veel grotere inspanning moet hebben gevergd dan het bouwen van de structuren. Maar het is wel dankzij dit proces dat de gebouwen uitzonderlijk goed bewaard bleven. Vaak werd binnen een bestaand gebouw een kleinere versie ervan opgetrokken (afb. 5, 7). In die gevallen werden de 'pijlers' en andere uit steen gekapte stukken vóór het ondergraven bewust gebroken.

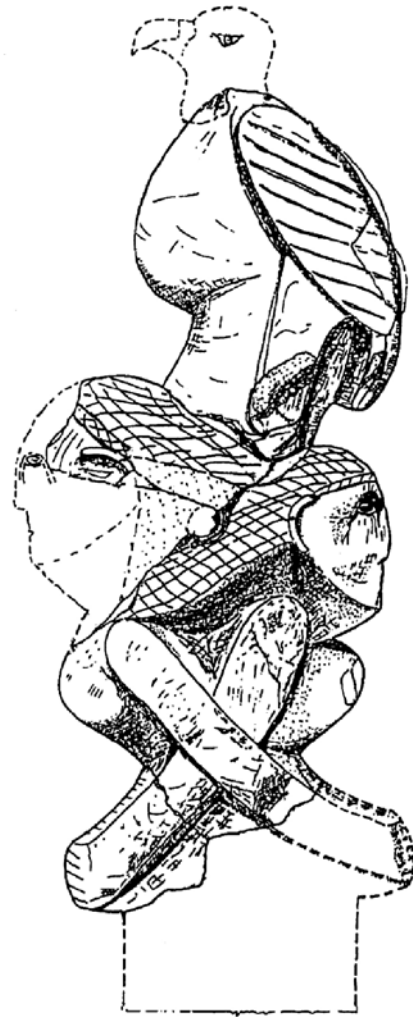
Dualisme tussen vrouwelijke en mannelijke godheden

Er is duidelijk sprake van genderdualisme tijdens deze periode. De meeste gebeeldhouwde figuren die in de cultusgebouwen gevonden werden, zijn mannelijk (afb. 11–12). Sommige, zoals een levensgroot beeld uit de Yenimahalle van Şanlıurfa, zijn ithyfallisch, dat wil zeggen dat ze een erectie hebben (afb. 13). Ook in andere sites van het prekeramisch neolithicum werden veel

AFB. 9 a-b

Totempaalvormige monolithische 'pijler' met in hautreliëf een grote vogel die op de hoofden van twee menselijke figuren zit. De kop van de vogel ontbreekt

Nevalı Çori, zone van de cultusgebouwen
Museum van Urfa
H 100 cm
Kalksteen
Prekeramisch neolithicum B,
ca. 8500 v.C.

fallische beelden gevonden (afb. 14–16). Maar terwijl in de tempels duidelijk de mannelijke figuren domineren, zijn de meeste beeldjes die in de woonzones gevonden werden eenvoudig en niet gesofisticieerd en stellen ze zwangere vrouwen (afb. 17) of huisdieren voor. We mogen dus veronderstellen dat de belangrijkste godheid van de gewone mensen vrouwelijk was. Het domein van het bestuursysteem was mannelijk – en het ithyfallische was hier sterk vertegenwoordigd.

Verering van de natuur

Ons inzicht in de geloofssystemen en de symboliek van het prekeramisch neolithicum werd aanzienlijk verrijkt door de vondst van veel cultusobjecten: beeldjes, plaatjes van steen of been, gebeeldhouwde stukken, afbeeldingen op de 'pijlers' ... Het vruchtbaarst in dit verband waren

Körtik Tepe, Nevalı Çori en Göbekli Tepe. Allereerst is duidelijk dat alle levende wezens, of ze nu eetbaar waren of niet, deel uitmaakten van de symbolische wereld van deze mensen. De dieren die zijn afgebeeld op de 'pijlers' van Göbekli Tepe variëren van vredelievende watervogels tot gieren, van roofdieren (leeuwen) tot beren, stieren en vossen, van schorpioenen tot slangen en hagedissen. De natuur speelde dus een grote rol in de geloofsovertuigingen van die tijd (afb. 18–21). Dat veel van de afgebeelde vogels vleesetend zijn, wordt in verband gebracht met het dodenritueel (afb. 21). Langs de muren van cultusgebouwen werden soms hoorns van oerossen gevonden. Ook de slang was een belangrijk element van de symboliek: ze werd niet alleen afgebeeld op 'pijlers' (afb. 10, 20–21), maar er werden ook talrijke slangvormige beeldjes gevonden.

AFB. 10
Centrale 'pijler' (de
zogeneten totem) die
in de muur van een
cultusgebouw uit het pre-
keramisch neolithicum B
begraven was; in haut-
reliëf een composiet-
figuur van een man
met slangenmotieven

Göbekli Tepe
Museum van Urfa
H 195 cm
Kalksteen / Ca. 9500 v.C.